

TEXTO E PARATEXTO. TRADUCIÓN E PARATRADUCIÓN

Xoán Manuel Garrido Vilariño
Universidade de Vigo

Resumo

A partir dos elementos que envolven e presentan un texto literario en formato libro desenvólvese o concepto de paratradución. Concíbese como un espazo de análise que permite estudar a adaptación ideolóxica que sofre calquera ben cultural que queira incorporarse ao acervo dunha cultura.

Abstract

The concept of paratranslation evolves from the different elements that surround and introduce a literary text in book form. It is considered as an analytical environment that allows us to study the ideological adaptation undergone by any cultural product in order to be incorporated to the target cultural wealth.

Co fin de entrar en materia permitímonos a licenza de describir a seguinte escena: un lector entra nunha libraría e compra unha obra literaria da que non coñecía nada nin sobre o autor nin sobre o argumento dela. Aínda que tivese tempo para ler unhas liñas e ata unhas páxinas do texto literario en si, quizais foron outros os elementos informativos que o determinaron a realizar esa compra. En efecto, seguindo coa esta reconstrución virtual, o lector mirou a cuberta (ou sobrecuberta) e gustoulle o título e a imaxe ou imaxes que aí aparecen e que, ademais, o informan da adscrición xenérica da obra. Logo leu a cuberta posterior onde se recolle un sucinto resumo argumental e unha serie de recensións realizadas por autores de recoñecido prestixio ou por xornais especializados en que se loa a calidade do libro e quedou atraído polo tema e convencido pola solvencia das autoridades que o referendan. A seguir, fíxose nas lapelas interiores e informouse da traxectoria artística do autor e para rematar recorreu á páxina de dereitos e descubriu que estaba perante unha obra traducida. Pois ben, a súa fonte de información previa fundamental non foi o texto literario, senón os elementos que o arrodean, é dicir, o/s paratexto/s.

Coa axuda desta anécdota pretendemos traer ao primeiro plano os elementos que anuncian, presentan e poñen en valor unha obra literaria e que xeralmente quedan arredados no seu estudo por parte da crítica. Pero nós non queremos facer crítica literaria, senón análise da tradución e por iso fixemos referencia á páxina de dereitos, porque ese é o único lugar de contacto entre o PO (paratexto orixinal) e o PT (paratexto traducido) en tanto que aí aparece

unha lenda que recolle explicitamente o título orixinal e a lingua da que se traduce. Isto é na actualidade a práctica editorial máis común, aínda que non sempre foi así xa que semellaba ser norma ocultar o feito de que se tratase dunha tradución. Deste xeito, o lector pode converterse no primeiro crítico da tradución, sempre que a súa competencia lingüística na lingua estranxeira e na propia llo permita, claro está, e avaliar a “calidade” do texto meta. Se a solución achegada polo tradutor, cuxo nome adoita aparecer tamén na portada, responde ás súas expectativas e ao seu coñecemento da lingua de chegada, ábreselle un horizonte de confianza cara ao texto que vai ler pero, se non responde á solución que el achegaría, o que se lle abre é un cuestionamento do resultado achegado que pode trasladarse ao conxunto do texto literario. Ese facerse preguntas sobre as causas que produciron un cambio na tradución é o ámbito de actuación da “Paratradución”, denominación e concepto que tentaremos delimitar tomando como punto de partida o concepto de paratexto.

Adóitase dicir que a actividade de traducir é solitaria e tendemos a ver ao tradutor como o único responsable da operación traslativa do ben cultural que se está incorporando á comunidade. Porén, a tradución nunca é unha operación autónoma; o tradutor, sendo un operador principal, é un membro máis dun equipo ou dunha microsociedade que goberna a maneira de elaborar un produto final, no noso caso un libro, cuxa capacidade de decisión está supeeditada ás decisións funcionais que decide o grupo ou quen se reclame cunha posición de poder tal que estea en condicións de facelo. Ese grupo influente é quen recibe a encomenda da sociedade de incorporar as innovacións, é dicir, introducir os novos textos conforme ás súas crenzas e valores.

Sendo isto así, formulamos a nosa primeira hipótese de traballo: a sociedade decide que se traduce, cando, por que, para que, onde se traduce e sobre todo, como se traduce, axeitando as novas incorporacións ao seu sistema de crenzas e valores dominantes, é dicir, importa o ben cultural conforme á ideoloxía dominante da comunidade receptora. Entendemos que o peso da autoridade da creación artística, da autoridade do escritor e a dos mediadores queda marxinalizada se non están nunha posición de poder que permita estender e impoñer os seus criterios. Sociedade, poder e ideoloxía son as variables sobre as que baseamos a nosa argumentación, non para valorar se ten máis peso a capacidade individual ou a colectiva, porque o noso fin non é de seu antropolóxico ou sociolóxico, senón para descubrir de qué maneira inflúe na actividade tradutiva. Desde este punto de vista, os nosos argumentos teñen que ver cos que emprega a socioloxía da tradución en tanto que variante dunha disciplina que se podería denominar socioloxía do contacto cultural.

Crear dous espazos de descrición, un de tradución e outro de paratradución, resúltanos fundamental desde o punto de vista metodolóxico, porque nos permite analizar as distintas caras do traducir. En efecto, ten que haber poderosas razóns para que haxa un cambio total no resultado dun acto de tradución e a explicación corrente de que se trata dunha adaptación lingüística ou cultural

para que sexa conforme ás normas da sociedade receptora, queda incompleta se non se indaga nas ideoloxías desas normas. O cambio total non se pode manifestar de forma ostentosa porque invalidaría a función da incorporación do ben cultural. De aí que se escolla con xeito o lugar en que se vaian introducir as modificacións.

Isto lévanos a formular a segunda hipótese de traballo que deriva directamente da primeira: os cambios radicais realízanse con máis “naturalidade” nos paratextos ca nos textos. De aí que a paratradución sexa máis ostensible no paratexto porque interveñen nel máis axentes e tamén porque se percibe que se lesiona menos a autoridade ou a esencia do orixinal. É así mesmo o espazo en que se deixa ver a interpretación que a sociedade receptora realiza da obra que importa, sempre conforme aos seus valores e crenzas e, polo tanto, tamén é o lugar en que podemos “ler” a súa ideoloxía. O tradutor é máis autónomo no texto, pero aínda aquí vai estar condicionado polas normas da sociedade, que de forma consciente ou inconsciente, van agromar nas súas decisións de tradución. Aínda que resulte pouco eufónico, poderíamos enunciarse con carácter xeral, que a tradución se realiza sobre o texto e a paratradución sobre o paratexto, con todo, tanto unha como outra actividade se poden exercer en ambos os dous espazos.

Do paratexto á paratradución

Presentamos a xénese dun concepto, dun espazo de análise e dunha actividade que lle debe a súa orixe á Gérard Genette e os seus “Paratextes” (*Seuils*, 1987). A débeda vai desde o nome ás ferramentas de descrición dos espazos que non son considerados propiamente “texto”. Nós tivemos que ampliar os ámbitos de competencia da paratradución para tratar os factores que aparentemente son externos ao acto tradutivo pero que están presentes de xeito transversal. Un deles é a ideoloxía xeral na súa vertente de crenzas e valores sociais compartidos e o outro máis específico de ideoloxía da tradución no sentido de ideas recibidas sobre como cómpre traducir.

Na nomenclatura de Genette¹, son paratextos os acompañamentos que envolven calquera obra escrita, coma tal: título, subtítulo, intertítulo, prólogo,

¹ Este autor engloba os paratextos dentro dos cinco tipos de relacións transtextuais que podemos distinguir, entendendo por transtextualidade todo o que pon o texto en relación, manifesta ou secreta, con outros textos. En *Palimpsestes* (1962), Genette fixa a denominación de paratextos, e é en *Seuils* (1987) onde achega o estudo polo miúdo destes elementos:

L'œuvre littéraire consiste, exhaustivement ou essentiellement, en un texte, c'est-à-dire (définition très minimale) en une suite plus ou moins longue d'énoncés verbaux plus ou moins pourvus de signification. Mais ce texte se présente rarement à l'état un, sans le renfort et l'accompagnement d'un certain nombre de productions, elles-mêmes verbales ou non, comme un nom d'auteur, un titre, une préface, des illustrations, dont on n'en sait pas toujours si l'on doit ou non considérer qu'elles lui appartiennent, mais qui en tout cas l'en-tourent et le prolongent, précisément pour le *présenter*, au sens habituel de ce verbe, mais

epílogo, notas, dedicatorias, anuncios, vocabularios, aspectos gráficos...; tamén aquelas mensaxes verbais e non verbais que se sitúan arredor do texto: entrevistas aos escritores, críticas, correspondencia privada, é dicir, “tout ce par quoi un texte se fait livre et propose comme tel à ses lecteurs, et plus généralement au public” (Genette, 1987: 7).

A información paratextual é relevante en calquera tipo de literatura pero, dentro do variado que esta poida ser, resulta relevante naquela que nos dea datos sobre a existencia dunha posible manipulación ideolóxica no PT e TT (texto traducido). Genette di que o paratexto ademais de arrodear ao texto, prológa, faino presente e que, coa súa forza, lle asegura unha recepción. De aí que nós digamos que o tradutor pode participar na transmisión dos contidos paratextuais pero, a maior parte das veces, a súa presenza é nula.

Os paratextos constitúen un lugar privilexiado da dimensión pragmática da obra que dirixe unha lectura. Un prólogo, unha dedicatoria, o título son elementos que na tradución de textos literarios aparecen como os depositarios primeiros da ideoloxía da obra. A maior parte dos paratextos son verbais e se aínda non son texto, son xa *do texto* (Genette, 1987: 12); pero tamén os hai non verbais, como os icónicos, deseños e ilustracións que unhas veces serven de apoio ás formas verbais, guiando a súa lectura e outras, son elementos primeiros que mandan e determinan.

Segundo o lugar en que se sitúen na obra distínguese por unha banda o *peritexto*, que inclúe aqueles elementos que aparecen fisicamente na obra, a canda o texto: título, subtítulo, intertítulos, o prólogo, o epílogo, as notas, as dedicatorias, as advertencias, os anuncios e os vocabularios, ademais de todos os aspectos gráficos non verbais coma a escolla ortotipográfica (trátase pois dunha categoría esencialmente espacial e material); pola outra, o *epitexto*, que inclúe aquelas mensaxes que se sitúan arredor do texto, mais a unha distancia, pois sempre se dan no exterior da obra: anuncios en revistas ou xornais, entrevistas ao autor/a, críticas realizadas na época, correspondencia privada, conferencias, etc. En palabras de Genette (1987: 10-11):

tous les messages qui se situent, au moins à l’origine, à l’extérieur du livre: généralement sur un support médiatique (interviews, entretiens), ou sous le couvert d’une communication privée (correspondances, journaux intimes et autres).

aussi en son sens le plus fort: pour le *rendre present*, pour assurer sa présence au monde, sa “reception” et sa consommation, sous la forme, aujourd’hui du moins, d’un livre. Cet accompagnement, d’ampleur et d’allure variables, constitue ce que j’ai baptisé ailleurs, conformément au sens parfois ambigu de ce préfixe en français –voyez, disais-je, des adjectifs comme “parafiscal” ou “paramilitaire”, le paratexte de l’œuvre (Genette, 1987:7).

No peritexto estarían incluídos tamén as iconas, os deseños da sobrecuberta ou cuberta anterior e posterior, as lapelas, as portadas, etc. que a nós nos interesan por canto constitúen un signo de seu, cun único significado e dous significantes de diferente natureza semiótica: un icónico (pictórico ou fotográfico) e outro verbal.

A análise dos paratextos en calquera tipo de literatura pode revelar a conformación dun discurso ideolóxico determinado e observar como se recibe tanto na sociedade de creación da obra artística coma nas sociedades receptoras da tradución.

Partindo desta clasificación de Genette, nós distinguimos o paratexto verbal, o paratexto icónico e o paratexto verbo-icónico: os tres constitúen o obxecto da paratradución, tanto se se traducen efectivamente como se son cambiados (a maior parte das veces). Por exemplo, o título como marca inaugural do texto, inflúe e guía a interpretación do texto, expresa o contido e mesmo o tema da obra, pode designar o xénero e por veces ata manifesta as intencións do autor. Cando o título non reúne todas estas explicitacións que acabamos de mencionar adóitase recorrer ao paratexto icónico, é dicir, a imaxes que sinalan claramente o referente. Pero pode ser que ese título sexa unha unidade verbo-icónica constituída por un enunciado verbal e un enunciado icónico que se complementan reciprocamente: nese caso estaremos en presenza dun paratexto verbo-icónico.

Como dicíamos, o tradutor non é responsable da tradución do peritexto, da paratradución, logo, sono outros mediadores (editores sobre todo, iniciadores, os mecenas en definitiva), pero é que no propio texto, en todo o que toca á presentación e ordenación ortotipográfica, o que o tradutor poida influír vai ser máis ben pouco. Aquí atópanse outros mediadores como o corrector de probas, o corrector lingüístico, o editor do libro, etc. (poden ser tres persoas diferentes, ou unha persoa que se encargue das tres funcións) que seguirán unhas liñas de presentación e edición conformes ás normas da casa editora. Logo o tradutor realiza a tradución do texto e é responsable do peritexto que a súa actuación sobre o texto que se traduza xere, isto é, as notas do tradutor; estes dous labores son os exclusivos da persoa cuxo nome aparece na portada como tradutor. No resto do peritexto, tradución de título, subtítulo, selección e tradución do prólogo, selección e tradución de notas, de citas de presentación da obra –normalmente frases laudatorias extraídas de recensións da obra realizadas por mecenas solventes– selección de deseños de cubertas e sobrecubertas, o grao de responsabilidade dese tradutor é variable e un dos parámetros para medir isto consiste en ver se se traduce o PO ou se se cambia. Se existe un cambio nalgún dos elementos quen actúa é o “paratradutor”, o *decididor* de como se presenta a obra na sociedade do sistema de chegada e que actuará conforme ao discurso e á ideoloxía que ese sistema posúa.

A cuberta funciona como unha unidade verbo-icónica depositaria da ideoloxía, como apunta José Yuste Frías no caso da tradución de hipertextos:

as unidades non verbais condicionan e complementan o sentido - conforme a unha determinada ideoloxía da recepción- das verbais, a lectura das unidades verbo-icónicas resulta fundamental para a fase de reescritura en todo proceso de tradución. A dimensión icónica do texto a canda todo o seu aspecto visual resultan ser parámetros esenciais que condicionan non só a propia forma e substancia da nova textualidade, senón tamén, e sobre todo, a lectura e reescritura do texto. Toda manipulación dunha variable calquera dunha unidade verbo-icónica que se traduza provocará repercusións na propia textualidade e, consuentemente, modificará a lectura que do texto meta fará o destinatario final (Yuste Frías, 2001:850).

Cando as editoriais escollen os títulos e as imaxes da cuberta do libro están a seguir unha estratexia comunicativa inzada de ideoloxía. Esa escolla determina unha recepción, unha lectura -ideolóxica-, e ata apunta o tipo de público ao que vai dirixido. Tamén pode espectacularizar por medio desas imaxes ofrecendo tamén deste xeito, adscrición xenérica, contido e argumento do libro.

A cuestión da ideoloxía en tradución e paratradución

En parágrafos anteriores mencionamos a denominación “ideoloxía dominante” que enuncia Althusser² quen, seguindo a Marx, suxeriu que todas as sociedades posúen unha. Esta ideoloxía, compartida pola maior parte da sociedade, está composta por un conxunto de crenzas e valores coincidentes. A ideoloxía é dominante en dous sentidos: en primeiro lugar, en sentido numérico e, en segundo lugar, porque apoia os intereses da clase dominante. Althusser sostén que o concepto de ideoloxía transcende a conciencia, de aí que a contemple como unha forza inconsciente coa que a xente vive sen case notala.

Do dito ata agora intéresanos esa “ideoloxía dominante” que nós identificamos con ideoloxía inconsciente que existe nas sociedades por canto condiciona as decisións de tradución. Tamén nos interesa a ideoloxía consciente, a activada pola manipulación consciente de textos co fin de servir a unha ideoloxía determinada. Definimos ideoloxía, en tanto que fin e medio, como o conxunto de valores ou crenzas, tanto conscientes como inconscientes, que son compartidos por unha comunidade dada (ou por un individuo) e que conforman interpretacións e representacións do mundo de cada individuo. Cando emparentamos isto coa tradución, diremos que a ideoloxía é o prisma, a perspectiva ou punto de vista co cal as persoas interpretan os supostos da realidade. A ideoloxía dende unha dimensión social semella ter os atributos de

²Tomamos a descrición de «ideoloxía dominante» do apartado que leva por título «Los aparatos ideolóxicos de Estado» no ensaio *Escritos* (1975:123-130).

inconsciente (veñen dados) e dominante (resultado dunha construción que serve uns intereses); desde unha dimensión individual ten o atributo de consciente e quizais orixinal e en ambos os dous casos con capacidade hermenéutica plural.

Este concepto de ideoloxía, non se queda unicamente no eido da ideoloxía política, porque desde este punto de vista sería reduccionista e van. Pretendemos empregala como estratexia de análise que está presente tanto na teoría coma na práctica da tradución que xera uns resultados textuais e paratextuais e que logo dan lugar a uns determinados tipos de lectura e, daquela, de interpretación e tradución.

Contemplar a ideoloxía como un conxunto de relacións de poder alleas ao tradutor semella deixar ao axente mediador e ao propio proceso fóra do intercambio cultural. De aí que consideremos a tradución como espazo en que se realiza unha xestión do discurso ou se se quere un control dos discursos. A cultura dominante é a que escolle o discurso que se debe expandir e iso cómpre buscalo nas estratexias de tradución, nas normas, e nos discursos que xestionan. A consecuencia inmediata deste control dos discursos é que as culturas máis indefensas quedan anuladas baixo o carácter expansivo das potenciais culturais.

Cabe preguntarnos sobre o grao de responsabilidade que ten o tradutor na carga ideolóxica que transmite, porque nalgúns casos o tradutor se pode converter nunha especie de mediador virtual, se o mediador real é esa parte da sociedade con poder real que unhas veces actúa respondendo ás leis do mercado, a oferta e a demanda e, outras, respondendo á ideoloxía política e cultural. Logo, a persoa física tradutora pode estar presente e activa participando nese entramado de poder ou quedar fóra dese lugar de tomas de decisión que dan lugar á modificación e con efectos de carga ideolóxica. Con todo, o tradutor vai ser a cara desa tradución, o ente que o sistema cultural “inventa” para que se responsabilice do que haxa de bo ou malo no TT. Neste punto, o sistema cultural ten un chivo expiatorio que en tempos pasados non posuía ao non aparecer asinada ningunha tradución. Se non participa activamente no grupo de poder que reescribe con carga ideolóxica, de pouco lle serve seguir un comportamento conforme ao código deontolóxico da profesión, porque, aínda que teña idealmente unha vontade de obxectividade, é consciente de que realiza unha reescritura, a non ser que estea abducido polas forzas de ideoloxías da tradución que sosteñan, por exemplo, a falacia da “absoluta fidelidade” a non se sabe quen.

As modificacións que se producen nas traducións e nas paratraducións están motivadas pola ideoloxía xeral e a ideoloxía da tradución e producen no TT tres tipos de resultados:

1. **Atenuación** do discurso-ideoloxía ou da carga ideolóxica presente no TO e que se reduce no TT.

2. **Neutralización** do discurso-ideoloxía ou carga ideolóxica presente no TO e que queda diluído no TT, ideoloxicamente neutro.
3. **Intensificación** do discurso-ideoloxía ou da carga ideolóxica presente no TO, ben porque aumenta a carga ideoloxizante, ben porque a cambia.

Atenuación, neutralización e intensificación da carga ideolóxica son actuacións que se executan sobre o TO e que causan as consecuentes modificacións no TT. Cada unha delas pode ser causada consciente ou inconscientemente, pero o resultado é sempre unha reescritura e unha manipulación.

Temos, pois, que a tradución é unha reescritura ou unha manipulación e que esta dá lugar a unha modificación, mínima, media ou total, ben motivada por unha ideoloxía xeral ou por unha ideoloxía da tradución da sociedade receptora. No estadio de reescritura ou manipulación absoluta é onde atopamos a tradución con carga ideolóxica, cohesionada coa sociedade que a recibe, de xeito que non altere en nada a ideoloxía dominante. A función da tradución neste caso axuda a reforzar a cohesión desa sociedade ao non permitir que entre ningún elemento ideolóxico novo que altere ou abraie a esa mesma sociedade, polo tanto está ao servizo da ideoloxía dominante. Só permite introducir novos valores, sistemas de pensamento, opinións que, aínda que supoñan innovacións, estean xa presente nelas e os axude a desenvolver. O estatus do mediador, en tanto que axente con capacidade de influencia, é mínimo. Poderemos chegar a constatar que as alteracións que dan lugar a modificacións totais debido á vontade manifesta de introducir unha carga ideolóxica (que en moitos casos o orixinal quizais non posúa) son o resultado da busca da aceptabilidade do sistema de chegada. Esta alteración constitúe unha innovación con respecto ao PO e TO por parte dos axentes da cultura receptora que reformulan e manipulan tendo en conta as estruturas sociais e políticas do seu momento histórico. Insistimos en que a maior parte desas modificacións non son producidas pola acción directa dos mediadores, persoas físicas que asinan co seu nome a tradución, senón polos outros mediadores da tradución, digamos a persoa xurídica, seguindo co símil legal, que actúan en nome da sociedade receptora, e que en realidade son os auténticos mantedores da ideoloxía dominante, responde esta á ideoloxía dominante das leis do mercado, dos grupos políticos, relixiosos ou de presión.

Deberíamos presentar os conceptos da seguinte maneira: “Tradución/Paratradución”. A barra que separa ambos substantivos unhas veces deberá interpretarse como alternancia e outras como copresenza de ambas actividades no texto e no paratexto do ben cultural que se incorpora á sociedade de recepción. “Paratradución” é o noso espazo de análise para describir todo aquilo que está arredor da actividade traslativa que se presenta como tradución á sociedade que a recibe cando en realidade non o é. De aquí sae o axente “paratradutor” e os elementos “paratradutivos”: o primeiro pode coincidir coa persoa que asina

o texto traducido ou non, os segundos poden manifestarse en forma de linguaxe verbal ou linguaxe icónica ou na combinación das dúas, a linguaxe verbo-icónica, sempre dentro de todo ese espazo do paratexto que rodea –acompaña, introduce, presenta, embeléce ou adorna– o texto termo do proceso de tradución pero que *stricto sensu* non foi froito da tradución de ningún texto orixinal.

O estudo da ideoloxía nos textos levounos a comprender que moitas veces esta non se explicitaba nos textos en si, ou non unicamente, senón no que estaba arredor deles, que falaban deles ou os presentaban, e na maior parte dos casos dirixían a lectura –ideolóxica– dos mesmos. ¿Podemos dicir que a paratradución é unha actividade tradutora? Entendemos que si. Aínda que non nos conste a existencia dun profesional que se chame “paratradutor”, moitas veces os tradutores exercen o traballo de ler, interpretar e trasladar paratextos compostos de unidades de tradución non puramente verbais (verbo-icónicas, por exemplo) que resultan encontrarse non no propio texto senón arredor del. Pero a paratradución, non é un espazo reservado unicamente a tradutores senón que aparecen outros axentes que en xeral teñen máis poder para influír no produto final da suma tradución e paratradución, como por exemplo, os editores.

Malia que antes dixemos que a paratradución consistía en ler, interpretar e trasladar paratextos, isto é, ler, interpretar e trasladar nas marxes dos textos, iso non significa que a situemos na marxinalidade, nin que o estudo das súas achegas sexa supérfluo, senón que é unha maneira de marcarlle un espazo, mesmo fisicamente. Algúns paratextos son a cara externa dos textos, xa que logo, o traballo de paratradución que sobre eles se realice, ofrecerá uns produtos dos que se deducirá ou desvelará unha/s ideoloxía/s. Este desvelamento non ten nada de epifánico, ha de ter unha explicación sociolóxica, política e cultural que en forma de discurso dominante ou non, está instalado dentro da sociedade receptora da tradución e da paratradución.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALTHUSSER, Louis. 1975. “Ideología y Aparatos Ideológicos de Estado (Notas para unha investigación)”. En: *Escritos*. Tradución do francés ao castelán de Albert Roies Qui. Barcelona: Editorial Laia. P. 107-172.
- GENETTE, Gérard. 1987. *Seuils*. París: Seuil
- YUSTE FRÍAS, José. 2001. “Traducir en la red: textos nuevos para nuevas traducciones”. En: Barr, A.; Mª R. Martín Ruano, J. Torres del Rey (eds.). *Últimas corrientes teóricas en los estudios de traducción y sus aplicaciones*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, col. Aquilafuente, n° 2. P. 848-857.

